

Mezei Hanna Mónika

Épített örökség és emlékezet – A kiskunhalasi zsinagóga

„Ilyen nagy felidéző ereje van a helyeknek” – már Cicero¹ is megfogalmazta, milyen nagy jelentősége van a helyeknek az emlékezet felépítésében és az emlékezeti tartalom megőrzésében. Az emlékezetkutatás egyik alapgondolata, amely szerint minden kollektív emlékezet térbeli keretek között bontakozik ki, Maurice Halbwachstól származik.² Megalapításának kizárólagosságát azóta sokan vitatták, az azonban bizonyos, hogy a lokalitás és az emlékezet ezer szálon kapcsolódik egymáshoz. Kutatásom tárgyai, a zsinagógák is válhatnak ilyen emlékezettel teli hely. A zsidó emlékezetkultúrában a II. világháború után a holokausztra és a mártírokra való emlékezés gyakran térbelileg is összekapcsolódik a zsinagógákkal. Ebben a tanulmányban céloom egy konkrét zsidó imahely, a kiskunhalasi zsinagóga emlékezeti szerepének és helyzetének vizsgálata.

A zsinagógák lokális emlékezetben betöltött szerepének vizsgálatakor kulcsfontosságú az emlékezetközösség fogalma. Halbwachsnál a család, a vallási csoportok és a társadalmi osztályok alkothatnak emlékezetközösségeket, ez későbbi kutatóknál kiegészül a nemzet mint emlékezetközösség kérdésével,³ a 20. század végén pedig egyre inkább a történelmi traumákhoz kapcsolódóan esik szó emlékezetközösségekről.⁴ Ebből a diskurzusból kiemelkedik a holokauszthoz kapcsolódó

□ Mezei Hanna Mónika, doktorandusz, ELTE Bölcsészettudományi Kar,
e-mail: mezei.hanna@hotmail.com

¹ Cicero: De finibus bonorum et malorum. A legfőbb jóról és rosszról. V.1.

² Halbwachs, Maurice: Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 124–131.

³ Halbwachs, Maurice: *Az emlékezés társadalmi keretei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2021.

⁴ Például Trianon, a szovjet megszállás, vagy az 1956-os forradalom kapcsán.

emlékezetközösség fogalma, amely mind a magyar, mind a nemzetközi tudományos világban gyakran felbukkan. Kutatásom szempontjából az a legfontosabb aspektus, hogy a zsidóság olyan csoportnak tekinthető, amelynek kiemelten fontos az emlékezet, és ahol a közösségben igen jelentős az emlékezet összetartó ereje. Ezt a csoportot ugyanis egy nagy történelmi trauma és az arra való emlékezés is összekapcsolja, így általánosságban is egy tágran értelmezett emlékezetközösségnek tekinthető.

A kiskunhalasi zsinagóga, 1983. Fortepan, Gazda Anikó adománya

Az emlékezet közösségének fogalma kisebb egymás mellett élő lokális közösségek vizsgálatánál is alkalmazhatónak tűnik, és ez a zsinagógák emlékezeti szerepének vizsgálata során különösen hasznos lehet. Az emlékezetközösségek lehetnek a helyi zsidó közösségek, az elszármazott közösségek, alkothatják továbbá ezeket egy-egy épület aktuális használói és a hely nem zsidó lakosai is. A helyi emlékezetközösségek nagymértékben eltérőek lehetnek attól függően, hogy a zsinagóga milyen utat járt be a holokauszt után, milyen funkcióváltásokon ment keresztül. Az emlékezetközösségek ugyanakkor nem vizsgálhatók önmagukban,

kutatásomban szorosan kapcsolódnak az *emlékhely* (Aleida Assmann)⁵ vagy *emlékezethely* (Pierre Nora)⁶ koncepciókhoz.

A holokauszt a fájdalmas emberi veszteségek mellett a zsidó vallási élet legfontosabb helyeinek számító zsinagógák vonatkozásában is szörnyű pusztítást végzett. A megmaradt, korábban közösségi helyként is működő zsinagógák sok településen az eltűnt közösségekre emlékeztető utolsó maradványokká váltak. Ezek az egykori imádsági-gyülekezeti helyek a holokauszt utáni évtizedekben a közösségek megszűnése, illetve a társadalmi-politikai változások nyomán számos új funkciót kaptak. Kutatásomban a magyarországi zsinagógák „sorsát” vizsgálom, szorosabban azt, hogy miként és mennyiben tudnak emlékezeti szerepet betölteni, és ehhez hogyan járul hozzá (vagy ezt hogyan befolyásolja) a zsinagóga-épületek holokauszt utáni funkciója. Kutatásom szempontjából fontos az is, hogy a társadalmi, politikai, kulturális változások milyen hatást gyakoroltak a zsinagógák kezelésére, továbbá a helyi emlékezetben és helyi kulturális örökségben betöltött szerepükre.

Eddigi kutatásaim alapján úgy vélem, hogy emlékezeti szempontból a nem kulturális célú hasznosítás jelentősen csökkenti annak az esélyét, hogy az épület a korábban ott élt zsidó közösséghez kötődő *emlékhely* maradjon vagy azzá váljon: várhatóan ez csak egyedi esetekben és csak akkor lehetséges, ha külön erre irányuló, igen jelentős (civil, önkormányzati vagy más) erőfeszítés történik. Az ilyen felhasználás mellett még ebben az esetben is nagyobb eséllyel történik meg az, amit Keszei András a „hely átírásának” nevez,⁷ s aminek eredményeként a jelenlegi használók vagy az épület környezetében élők már nem tudják olvasni a tér korábbi jelentéseit. A tér átírása sokféleképpen történhet, többek között eszköze lehet az elnevezés megváltoztatása, a helyhez kapcsolódó történetek újrafogalmazása, valamint a tér fizikai struktúrájának átformálása.⁸ Leginkább a hitközségi használatban látom az emlékezet továbbélésének biztosítékát. A zsinagógához kapcsolódó vagy máshol elhelyezkedő holokauszt-emlékművek szintén befolyásolják az emlé-

⁵ Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck Verlag, 1999; Aleida Assmann emlékezethez kapcsolódó fogalmaival a tanulmány egy későbbi pontján részletesen foglalkozom.

⁶ Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. In: K. Horváth Zsolt (szerk.): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág – Atelier, 2010. 13–33.

⁷ Keszei András: Felejtés, társadalom, történelem. *Korall*, 67, 2017. 5–21., itt: 9–10.

⁸ Keszei András: Hely és emlékezet között. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 2015. 52–73.

kezeti szerepet. Mindezt különböző funkciójú zsinagógákat bemutató esettanulmányokon keresztül térképezem fel.

Kiemelt figyelmet fordítok a rendszerváltás körüli időszakra, ugyanis előzetes kutatásaim alapján megállapítottam, hogy már az 1980-as években elkezdődött a zsinagógák örökségként való kezelése, erősödött a feléjük irányuló szakmai és laikus figyelem. Ezután, a rendszerváltás idején a zsidó kulturális, vallási és közösségi élet újraindulásával a zsidó épített örökség, ezen belül a zsinagógák iránti érdeklődés is megnőtt.⁹ Az államszocialista korszakot követően a vallás általános megbecsülése növekedett, ez is az érdeklődés középpontjába helyezheti a zsidó vallási épületeket.

A kiskunhalasi zsinagóga példáján azt mutatom be, hogy egy hitközségi használatban lévő zsinagóga milyen funkciót tölthet be a város életében, milyen a helyzete mint lokális kulturális örökségnek és milyen a szerepe az emlékezetben. Vizsgálom, hogyan viszonyulnak hozzá a város lakói, miféle emlékezetközösség alakul ki a zsinagóga körül, és ezáltal milyen szerepet tölt be a lokális emlékezetközösség kialakulásában. Kiemelt kutatási kérdésem, hogy a rendszerváltás időszaka és az ekkoriban lezajló felújítás milyen hatással volt a zsinagóga kezelésére és az emlékezetben betöltött szerepére. E kérdés szempontjából fontos kiemelnem, hogy a kiskunhalasi zsidó hitközségre egyedülálló folytonosság jellemző, amelyet a holokauszt sem tudott teljes mértékben megtörni. A kiskunhalasi zsinagóga művészettörténetileg is kiemelkedő jelentőségű épület, azonban ennek az aspektusnak a tárgyalását a jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé.

Az esettanulmány jelentős részben interjúkon alapszik. Olyan embereket kerestem meg, akik személyesen kötődnek a zsinagógaépülethez és/vagy helyzetükből adódóan speciális információkkal rendelkeznek a zsinagógáról és annak a helyi közösségben betöltött szerepéről. A következő személyekkel készítettem interjút: Raáb András 1998 és 2022 között a Kiskunhalasi Zsidó Hitközség elnöke, Kiskunhalason született, élete

⁹ Szalai Miklós: Zsidóság a rendszerváltásban, rendszerváltás a zsidóságban. *Szombat.org*, 2020, <https://www.szombat.org/politika/zsidosag-a-rendszervaltasban-rendszervaltas-a-zsidosagban> (letöltés ideje: 2021. április 07.); Vitaest a zsinagógákról. *MTI Hírek*. 1989. május 2. <https://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=zsinaag%c3%b3ga&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=143930&ty=1> (letöltés ideje: 2021. április 7.); Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: Magyarországi zsidó vallási szervezetek, intézmények emlékezetpolitikája. *Regio*, 2016/3. 38–58., itt: 46–47.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest: Kalligram Kiadó, 2012. 1054.

nagy részét ott élte le; Ritter Nándorné zsidó vallástanár, a Kiskunhalasi Zsidó Hitközség tagja, 2001 óta él Kiskunhalason; Végső István történész, helytörténész, kiskunhalasi lakos, a *Zsidósors Kiskunhalason* című könyv szerzője; Palásti Károly kiskunhalasi lakos, történelem–magyar szakos gimnáziumi tanár; Édes Árpád református lelkész, aki 2007 és 2020 között Kiskunhalason szolgált. Interjúim egy kivételével 2020 novemberre és 2021 januárja között készültek, egy pedig 2022 augusztusában.¹⁰

A kiskunhalasi zsidó hitközség története

A kiskunhalasi zsidó hitközség hosszú múltra tekint vissza. A zsidók betelepülése a 18. század közepén kezdődött meg. 1759-től volt imaházuk, ez azt sugallja, hogy ekkor már jelentősebb számban voltak jelen Kiskunhalason. Az 1817-es összeírás szerint a településen 71 zsidó élt 10 háztartásban. A 19. század első felében a környékbeli zsidók költöztek be ide, akiket a gyapjú- és bőrkereskedés lehetősége vonzott, nagyrészt ezzel foglalkoztak.¹¹ Kiskunhalason nincs nyoma tudatos külső betelepítésnek.¹² A 19. század második felében számuk gyorsan növekedett, az 1880-as népszámláláskor 499 zsidó élt itt, már nemcsak kereskedők, hanem bolt- és kocsmatulajdonosok, iparosok is.¹³ A közösség első rabbija, Eliezer Zussman Szófer 1856 és 1886 között vezette a közösséget. Az ő ideje alatt, 1861-ben felépült a zsinagóga, utána pedig a többi hitközségi épület: a rabbilakás, az iskola, a mikve és a mézszárszék is. Az 1868–69-es magyarországi zsidó kongresszus után a közösség az ortodox irányzatot választotta, és az ezt követő évtizedekben a legszigorúbb ortodox szellemben élt. 1914-ben választották meg Dohány Józsefet rabbinak, aki egészen 1950-ig állt a hitközség élén. Az 1910-es évekre a zsinagóga

¹⁰ Az interjúalanyok a kutatás céljainak és módszereinek megismerése után tájékozott beleegyezésüket adták az interjúk elkészüléséhez és a kutatásban való felhasználásához. A szövegben hivatkozott interjúalanyok továbbá kifejezett beleegyezésüket adták ahhoz is, hogy a kutatást feldolgozó publikációkban névvel, beazonosíthatóan megjelenjenek.

¹¹ Ö. Kovács József: Zsidók Kiskunhalason a 18. század elejétől a 20. század elejéig. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011. 9–40., itt: 10–20.

¹² Somodi Henrietta: A kiskunhalasi zsinagóga és épületegyüttese. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011b. 169–188., itt: 170.

¹³ Ö. Kovács, 2011. 26–31.

környékén, a mai Kossuth és Béke utca által határolt területen kialakult a zsidók lakta terület. Magyarország más városaiban is megfigyelhető, hogy a zsidó intézmények épületei és a lakóépületek is a zsinagóga köré csoportosulnak.¹⁴ A zsidó üzleteket és a mézárszéket a nem zsidó lakosság is használta.¹⁵ A közösség ebben az időszakban több egyletet is működtetett,¹⁶ de a legfontosabb az 1826-ban alapított Chevra Kadisa, a temetkezési szentegylet volt.¹⁷

A kiskunhalasi zsidókat 1944. június 8-án gettóba zárták. 40 embert már korábban besoroztak munkaszolgálatra,¹⁸ majd a gettóból is folyamatosan vittek el férfiakat. A városban két gettót alakítottak ki, egyet a zsinagóga körüli épületekből, egyet pedig a zsidó tulajdonú Schneider cég munkásotthonában.¹⁹ 1944. június 17-én a vasútállomáson vagonokba zsúfolták az embereket, és a szegedi gettóba szállították őket. Innen többfelé vitték a kiskunhalasi zsidókat: csak kis részük került Auschwitzba, a többség a strasshofi gyűjtő- és elosztótáborba, ahonnan kisebb csoportokban különböző munkatáborokba irányították őket tovább.²⁰ A deportálás során 184 embert gyilkoltak meg, nagy részüket, 116 embert Auschwitzban.²¹ A holokausztban Végső István kutatásai szerint a munkaszolgálatos áldozatokkal együtt 270–290-en veszítették életüket. A túlélők száma Kiskunhalason 442 fő volt, ami a magyar vidéki zsidóság viszonylatában igen magas.²²

A hitközség újjászervezése 1945 tavaszán indult meg. Továbbra is az életben maradt Dohány József rabbi állt a hitközség élén, újra lett sakter és kántor is. Újjáalakultak az egyletek, de ezeket már 1947-ben feloszlatták, ahogy az újranyitott zsidó elemi iskolát is államosították 1948-ban.

¹⁴ Somodi, 2011b. 170.

¹⁵ Somodi Henrietta: Zsidók Kiskunhalason. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011a. 41–58., itt: 41–43.

¹⁶ Többek között a Maskál el Dal néven betegsegélyező egyletet és az Izraelita Leányegyletet.

¹⁷ Somodi, 2011a. 51.

¹⁸ Fésüsne Bakos Ágnes: Holocaust Európában. Holocaust Kiskunhalason. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság. (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011a. 59–100., itt: 77.

¹⁹ Végső István – Simko Balázs: Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz. Budapest: L'Harmattan, 2007. 162.

²⁰ Végső – Simko, 2007. 178–180.

²¹ Végső – Simko, 2007. 170.

²² Végső – Simko, 2007. 234.

1949 márciusában emléktáblát avattak a holokauszt során meggyilkoltak emlékére a zsinagóga falán. Erre először csak 250 név került, de a listát folyamatosan bővítették. Az 1949-es országos zsidó hitközségi összeírás szerint a hitközség létszáma 462 fő volt. 1949 után azonban sok vallásos zsidó család elhagyta az országot, leginkább Izraelbe mentek, köztük Dohány rabbi is. A megélhetési nehézségek miatt is sokan kivándoroltak, egyre több hitközségi vezető mondott le, 1956-ra radikálisan csökkent a hitközségi tagok létszáma.²³ 1998-ban elhunyt Reinhold Sándor hitközségi elnök, aki 1985 óta látta el ezt a tisztséget, és a helyét Raáb András vette át, aki haláláig, 2022-ig volt a hitközség elnöke. 1999-ben megalakult a MAZSIHISZ Közép-Magyarországi Területi Csoportja, amelynek a kecskeméti és a nagykőrösi mellett a Kiskunhalasi Zsidó Hitközség is tagja lett.²⁴ A közösségbe az utóbbi években Raáb András elmondása szerint 20–30 fő jár rendszeresen, de nagyobb ünnepeken, például széder estén 40–50 is megjelenik. A kiskunhalasi eredendően ortodox hitközség volt, de a közösség ma a neológ irányzathoz tartozik.

A kiskunhalasi zsinagóga története

A hitközség 1852-ben vette meg azt a telket, amelyen a zsinagóga és a többi hitközségi épület ma is áll. Ez előtt a zsidók Thuróczy István házat bérelték imaház céljára.²⁵ A zsinagógához 1857-ben kértek építési engedélyt, és az 1861-re épült fel.²⁶ Tervezőjéről, építészéről semmit sem tudunk. Klein Rudolf besorolásában a protestáns templom típusú zsinagógák közé tartozik.²⁷ Keleti homlokzatán az „Egyedül Istennek” felirat található, a belső homlokzaton héber felirat látható, amelynek jelentése „Ez a kapu az Örökkévalóé”, amelyben a betűk számértéke 1861, az építés befejezésének dátuma. A zsinagóga udvara nagy, igazi emancipáció előtti zsinagógatér, az összes többi zsidó épület (az iskola, a rabbilakás, a mikve, a mézárszék) erre az udvarra néz, a zsinagóga

²³ Végső – Simko, 2007. 259–262.

²⁴ Volenszky Paula (n.é.) : *Kortárs zsidó eseménytár* 1999. <http://milevold.weebly.com/kortaacuters-zsidoacute-esemeacutenytaaacuter-jewish-chronology-1992-2011.html> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

²⁵ Somodi, 2011b. 176.

²⁶ Somodi, 2011b. 180.

²⁷ Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia, és építészeti jelentőség.* Budapest: Terc Kiadó, 2011. 177, 204.

ennek a középpontjában áll.²⁸ 1939-ben több felújítást eszközöltek az épületen, és a hitközség megnövekedett létszámához igazítva kibővítették a befogadóképességét.²⁹

A II. világháború során a zsinagógában nem esett kár. A hitközség 1961-ben istentisztelettel és díszközgyűléssel ünnepelte meg építésének századik évfordulóját.³⁰ 1975-ben a hitközség saját költségén teljes körű felújítást hajtott végre az épületen,³¹ melyet május 4-én ünnepség keretében adtak át.³² 1990-ben a Művelődési Minisztérium a zsinagógát és a környező épületeket műemlékké nyilvánította. Bács-Kiskun megyében ez az egyetlen olyan zsinagóga, amely 150 éve, 1861 óta folyamatosan hitközségi használatban van.

A zsinagóga hátsó, utcai homlokzata. Fénykép, magántulajdon

²⁸ Klein, 2011. 204–205.

²⁹ Somodi, 2011a. 54.

³⁰ Fésüsne, 2011b. 130.

³¹ Arra nézve, hogy miből valósult meg ez a felújítás, egyelőre nem találtam forrást.

³² Fésüsne, 2011b. 133.

A kiskunhalasi zsinagóga felújításai

„... a fontossága annak, hogy ez meglegyen, hogy itt legyen, hogy teszem azt, hogy 100 év múlva is itt álljon még, ugyanebben a pompában.”
(Ritter Nándorné)

A kiskunhalasi zsidó hitközség életében fontos cél, hogy a zsinagógát mint a legfontosabb reprezentatív épületét megőrizze, gondozza. Az 1990-es évek elején a felújítás kezdeményezője, az akkori hitközségi elnök, Reinhold Sándor volt. A nemrég elhunyt elnök, Raáb András szerint az ő határozottsága és aktivitása kellett ahhoz, hogy a felújításhoz a megfelelő pénzüsszeg összegyűljön. Reinhold Sándor 1993. január 7-én felhívást intézett a halasi polgárokhoz, valamint a hazai és külföldi zsidókhoz, hogy támogassák anyagilag az igen rossz állapotú zsinagóga felújítását.³³ A másnapi *Halasi Tükör* is foglalkozott a kérdéssel: az írásban a hitközségi elnök kiemeli, hogy vallásra való tekintet nélkül várják az adományokat a nemrég létrehozott számlára, és hogy az első adomány már meg is érkezett.³⁴ 1993 márciusában Bács-Kiskun megye legnagyobb lapjában, a *Petőfi Népe*ben is megjelent a téma, és hitközség elnöke nyilatkozott az adakozásról.³⁵ Az év során Reinhold Sándor többször írt a lapba szerkesztőségi levelet.³⁶ Ezekből az adatokból látszik, hogy minden lehetőséget megragadott a zsinagógafelújítás napirenden tartása érdekében.

Az adomány nagyrészt magánhozjárulásokból, kisebb részben a MAZSIHISZ-től, az Országos Műemlékvédelmi Hivataltól és a JOINT-től kapott támogatásból jött össze, illetve a kiskunhalasi hitközségnek is volt erre a célra félretett pénze. A MAZSIHISZ-től és a JOINT-től³⁷ érkezett összeg nagysága nem ismert, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal mintegy 150–200 ezer forintot utalt ki.³⁸

³³ Fésűsné, 2011b. 135.

³⁴ Gáspár Mónika: Korhadó értékeink. *Halasi Tükör*, 1993. január 8. 2.

³⁵ H.T.: Megmenteni a halasi zsinagógát. *Petőfi Népe*, 1993. március 18. 8.

³⁶ Reinhold Sándor: A mártírünnepség szombaton nem lehetett. *Petőfi Népe*, 1993. június 23. 7.; Reinhold Sándor: A kiskunhalasi zsinagógáért. *Petőfi Népe* 1993. június 30. 7.

³⁷ Szécsi Éva: Tanúja lehettem a pozitív változásoknak! Beszélgetés Mose Jahodával, a Joint budapesti irodájának igazgatójával. *Szombat.org*, 1994., <https://www.szombat.org/archivum/tanuja-lehettem-a-pozitiv-valtozasoknak> (letöltés ideje: 2021. március 31.)

³⁸ Gáspár, 1993. 2.; Interjú Raáb Andrásal, 2020.

Az első adományozó Stadler János akasztói vállalkozó volt, aki 20 ezer forintot adott erre a célra.³⁹ A legnagyobb összeget Sepsi László helyi vállalkozó ajánlotta fel, aki összesen 70 millió forintot adományozott, ami akkoriban példátlanul nagy összegnek számított.⁴⁰ Az adományokat a tető felújítására, a műemléki hatóságtól kapott támogatást és a hitközség saját pénzét pedig a belső felújításra fordították.⁴¹

A munka befejezése után emléktáblát emeltek az adományozók tiszteletére, ennek felirata alapján kaphatunk képet arról, hogy a már említetteken kívül kik járultak hozzá a zsinagóga felújításához. Összesen 30 adományozó került fel a táblára, 26 személy/család/házaspár és négy cég. Akik közülük zsidó származásúak, azok Kiskunhalasról elszármazott, akkor Budapesten vagy külföldön élő emberek. Az öt ilyen személy, illetve család közül három egykori vagy mai jelentős kiskunhalasi zsidó családokhoz tartozott: Krausz Imréné (Budapest), Dohány Marcell (Toronto), Robert Reinhold (Caracas).⁴² Kilenc adakozó biztosan Bács-Kiskun megyei vállalkozó,⁴³ három vélhetőleg helyi vállalkozó.⁴⁴ Adományoztak helyi magánemberek is, közülük hármat sikerült azonosítanom (Földes László kiskunhalasi származású politikus, Potári Ferenc kiskunhalasi rendőrszázados, Szervánszky László soltvadkertesi cukrászmester).

Interjúalanyaim úgy emlékeztek, hogy az adományozók nagy része helyi vállalkozó volt. Valójában az adományozók között a helyi (nem zsidó) vállalkozók aránya a cégekkel együtt az adományozók mintegy fele vagy majdnem fele.⁴⁵ Viszont valóban ők adták össze a pénz nagy részét, köztük is főként Sepsi László. A kutatás szempontjából az a legérdekesebb kérdés, hogy vajon mi motiválhatta adakozásra ezeket a vállalkozókat, illetve más nem zsidó kiskunhalasi és környékbeli lakosokat. Bizonyára szerepet játszhatott a már említett akkori elnök aktivitása, és ezzel össze-

³⁹ Gáspár, 1993. 2.

⁴⁰ Volenszky (n.é.): *Zsidó eseménytár* 1993.

⁴¹ Reinhold, 1993a. 7.

⁴² Illetve feltételezhető, hogy a Sidneyből, és Londonból adakozók is egykori kiskunhalasi zsidók leszármazottai.

⁴³ Antóni András és neje (Kecel), Benke Sándor és neje (Kiskunhalas), Gáspár Jenő (Kiskunhalas), Stadler József és felesége (Akasztó), Hachbold László és családja (Kiskörös), Klajkó Benjamin (Csengőd), Nagy Gergely (Kiskunhalas), Dr. Samir Radi (Kiskunhalas?), Sepsi László és neje (Kiskunhalas).

⁴⁴ Elő Sándor és neje (Kiskunhalas), Szabó Tibor (Kiskunhalas), Weninger Gyula és neje (Kiskunhalas).

⁴⁵ Attól függően, hogy a bizonytalan azonosítású személyeket ide számítjuk-e, 16 vagy 13 adományozó lehetett.

függésben a helyi szinten komolynak számító médianyilvánosság, amit a zsinagóga javára indított gyűjtés kapott. Emellett az épület helyi és országos fontossága is kiemelkedő motiváció lehetett, ami miatt sokan támogatták a felújítását. Sepsi László nagyon sok lokális kezdeményezést támogatott helyi mecénásként, ebből is látható, hogy lokálpatrióta volt.⁴⁶

Ahogy egy 1993-as lakossági adományozást és önkéntességet vizsgáló kutatás rámutat, a rendszerváltás utáni időszakban nőtt az adományozási kedv, az államszocializmus évei után az emberek szívesen vállaltak részt társadalmi kérdések, problémák megoldásában, és úgy érezték, a közösségi célok elérésében is részt „kellene” vállalniuk. Valószínűleg ez az általános rendszerváltás utáni hangulat ugyancsak közrejátszott abban, hogy a kiskunhalasi zsinagóga felújításával kapcsolatban ilyen sikeres volt a gyűjtés.⁴⁷

1. Reinhold Sándor 1993 tavaszán vizsgálta meg a zsinagóga épületének állapotát az Országos Műemlékvédelmi Hivatallal.⁴⁸ Az intézmény támogatásával 1994 februárjában a belső és külső felújítás is befejeződött.⁴⁹

A *Halasi Tükör* 1994 júniusi cikkében azt írja: „A 140 esztendőös zsinagóga továbbra is várja a kulturális érték iránt érdeklődő embereket, hiszen nem csupán egy templomot kaptunk vissza a közelmúltban elkészült zsinagóga révén, hanem egy mindannyiunk számára értékes kulturális örökséget.”⁵⁰ Ebből kitűnik, hogy a szerzők a zsinagóga 140 éves épületére a város közös kulturális örökségeként tekintenek. Ezt támasztja alá az is, hogy mind a zsidó, mind a nem zsidó lakosság, a helyi, a környékbeli és az elszármazott emberek egyaránt támogatták a zsinagóga felújításának az ügyét.

1989–90-ben nemcsak a zsinagógát, hanem annak egész építészeti környezetét (az egykori rabbilakást, az egykori iskolát és az egykori téli imatermet) műemlékké nyilvánították.⁵¹ Ezért már az 1993–94-es felújítás során konzultálni kellett az Országos Műemlékvédelmi Hivatallal, az intézmény munkatársai fel is mérték az épület állapotát. Viszont a hivatali

⁴⁶ Elhunyt Sepsi László. *Halasi Tükör*, 2012. szeptember 19. 3.

⁴⁷ Czako Ágnes – Harsányi László – Kuti Éva – Vajda Ágnes: *Lakossági adományok és önkéntes munka*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport – Központi Statisztikai Hivatal, 1995. 30.

⁴⁸ Gáspár Mónika: Újra működik a zsinagóga. *Halasi Tükör*, 1994. június 1. 3.

⁴⁹ Fésűsné, 2011b. 136.

⁵⁰ Gáspár, 1994. 3.

⁵¹ Végső, 2017.

működés igen lassú volt, a tetőfelújítási kérelem elbírálása csak akkor kezdődött meg, amikor már majdnem kész volt a tető. Így nem lehet megítélni, mennyire követhette nyomon az Országos Műemlékvédelmi Hivatal a folyamatot, bár az elején fogalmazott meg ajánlásokat, amelyeket a frissen műemléki védettséget kapott épületen be kellett tartani, illetve pénzt is adott az intézmény felújítására, amelynek felhasználását ellenőriznie kellett. Raáb András nem emlékezett, hogy mennyire folyt bele az Országos Műemlékvédelmi Hivatal a felújításba, de azt saját tapasztalatból tudja, hogy a tetőfelújítás rossz minőségű munka volt, rossz minőségű cserepekkel, amelyek már 3–4 év után mállani kezdtek.

Az 1993–94-es felújítás után nem került sor hasonló, teljes külső-belső renoválásra, csupán a zsinagóga egyes részeit érintő hol kisebb, hol nagyobb szabású felújításokra. Leginkább a már említett rossz minőségű tető javítása volt a cél. Főleg egy, a MAZSIHISZ-nél lévő felújítási keret terhére eszközölnek munkálatokat, illetve a hitközség saját (például épületkiadások utáni) bevételeiből gazdálkodnak.⁵² Ezek a felújítások alapvetően két ütemben, 2007–2008-ban és 2016–2018-ban folytak. A rendszerváltás időszakával ellentétben, amikor a civil támogatás volt a legjellemzőbb, ebben az időszakban pályázati finanszírozással és állami támogatással zajlottak a munkálatok. Interjúim fényében úgy érzékelttem, hogy az utóbbi évtizedek közösségében fel sem merül újabb segítségkérés a nem zsidó lakosságtól, a zsinagóga megőrzését saját feladatuknak tekintik. Nemcsak a zsinagógát fejlesztik, 2018-ban új téli imaszobát avattak az egykori rabbi-könyvtárszobában, amit a második világháború előtt szintén használtak imaszobának. Erre azért volt szükség, mert a zsinagóga nem fűthető. Az imaszobára és felszereléseire a hívek gyűjtötték össze a pénzt.⁵³

Az interjúimból kiderül, hogy a zsinagóga állapota rendkívül fontos a hitközség tagjai számára. Egyfolytában terveznek, pályázatokat adnak be, sohasem érzik befejezettnek ezt a folyamatot. Az interjúk készítésének idején is éppen egy pályázat elbírálására vártak. A zsinagóga felújítása, megóvása a jövő generációinak is előkerült mint motiváció.

⁵² Interjú Ritter Nándornéval. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2020. november 19.

⁵³ H.J. 2018.

„Tehát most még mindig nincs kész a zsinagóga. De sose lesz kész.” (Raáb András)

„Hogy a fontossága annak, hogy ez meg legyen, hogy itt legyen, hogy teszem azt, hogy 100 év múlva is itt álljon még, ugyanebben a pompában. Akármennyire időigényesek esetlegesen a felújítás vagy a festés. De, hogy ezek a falak majd itt fognak állni, az egy nagyon-nagyon fontos dolog.” (Ritter Nándorné)

A zsinagóga udvari oldalhomlokzata. Fénykép, magántulajdon.

2. „Amit még napjainkban is építünk. De példának okáért mindig, mindig van, mire a végére érni, lehet kezdeni az elejéről. Tényleg azt lehet mondani. (...) Az ember úgy van vele egy kicsit, tudja, hogy nem mindig, hogy mi az, amit a gyerekekre hagyunk, és hogyan hagyjuk rájuk.” (Ritter Nándorné)

Az örökség birtoklása – az örökség által őrzött életmóddal szemben – a modernitás jegye.⁵⁴ Ez ellentétben áll a hagyományos zsidó szemlélettel, amely nem fordított különösebb figyelmet az épített örökség megőrzésére vagy korhű restaurálására, és kifejezetten ellenzi a vallásos tárgyak múzeumba kerülését. A rabbinikus hagyomány szerint a látás nem központi érzékszerv, csupán a szövegek olvasása miatt szükséges. „A tárgyi-vizuális esztétikum iránt a rabbinikus hagyomány meglehetősen közönyös: annak csak a vallási ceremóniákban van bizonyos szerepe.”⁵⁵ Az ima helyszínének, a zsinagógának a díszítését az elmélyülést, a vallásos áhítatot zavaró tényezőnek tekintették. Ez azonban a modern világot és a kiskunhalasi modern szellemiségű zsidó hitközséget nem jellemzi, ők különösen fontosnak tartják a zsinagóga felújítását, állapotának megőrzését. A hitközség tagjainak hozzáállása jól illeszkedik az örökség megmentésének, az „örökségesítés” folyamatának általános motivációihoz. Ahogy Lowenthal írja: „Az örökség egyik legfőbb funkciója valóban az, hogy megőrizze a hagyományos perspektívákat, az egymást követő nemzedékek autonómiájának és különbözőségének ellenére.”⁵⁶ Az örökség kezeléséhez hozzátartozik annak megóvása, gyarapítása is.⁵⁷ A prezentizmus megjelenik az örökség kezelésében, a jelen központú múltban, amelyet aktualizálni kell, így élhet túl és adható tovább.⁵⁸

⁵⁴ Regina F. Bendix – Galit Hasan-Rokem (eds.): *A Companion to Folklore*. Hoboken: Blackwell Publishing Ltd., 2012. 508. DOI:<https://doi.org/10.1002/9781118379936>

⁵⁵ Roskó Gábor – Turán Tamás: *Képfogyatkozás. Vázlat az ikonofóbia történetéről a rabbinikus hagyományban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 140.

⁵⁶ Lowenthal, David: Az örökség megteremtése. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Atelier, 2004. 492.

⁵⁷ Lowenthal, 2004. 491–492.

⁵⁸ Lowenthal, 2004. 462.; A prezentizmust maga Hartog így írja körül: „Mivel megpróbállok a saját korára érdeklődéssel figyelő történészként eljárni, én is megfigyeltem, mint sokan mások, hogy a mindenütt jelen való jelen egyre inkább magától értetődőnek kezd látszani.” Lásd: Hartog, François: *A történetiség rendje*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006. 18.

A kiskunhalasi zsinagóga szerepe az emlékezetben

„És egyedüli olyan zsinagóga a halasi, amelyik még a hitéletet szolgálja. (...) vallásos családból származtak mind a két szülők. Tehát, ha én nem is vagyok az az ortodox vallásos, de ezt a hagyományt nagyon fontos megőrizni.” (Raáb András)

A zsinagógán és a városban is több emléktábla, valamint emlékmű emlékeztet a holokauszt áldozataira. 1949 márciusában avatták fel a zsinagóga falán a holokauszt kiskunhalasi áldozatainak és a város elszármazott áldozatainak emléktábláját, amelyen akkor 47 név volt.⁵⁹ Az emléktábla az ajtó fölött és mellett helyezkedik el. A szemöldökfa fölötti tábla felirata: „Szentek... emlékük, mint csillag ragyog, ők elestek, Izrael feltámad”. Az ajtó jobb és bal oldalán lévő táblákon „Mártírjaink” felirat alatt a nevek láthatók. A korai holokauszt-emlékműveken gyakran megjelenik a zsidóságért vállalt mártíromság gondolata, elterjedt volt az áldozatokra a „mártír” szó használata.⁶⁰ A helyszínválasztás nem magától értetődő: más hitközségek a holokauszt után a temetőt választották az emlékművek, emléktáblák színhelyéül.

A másik emléktábla a helyi vasútállomás falán látható, az 1944. október 11-én a vasútállomáson megölt munkaszolgálatosok emlékét őrzi. Ennek az eseménynek először 1965-ben állítottak emléket, de a vasútállomás felújítása során a táblát áthelyezték a vasútállomás melletti parkba. A ma is látható emléktáblát 1988-ban avatták.⁶¹ Az ezen feltüntetett áldozatok nem kiskunhalasi származásúak,⁶² de az emléktábla fontos része a helyi holokauszt-megemlékezéseknek.

A városban nincs külön köztéri holokauszt-emlékmű, de a II. világháborús emlékmű a holokauszt áldozatainak is emléket állít. A helyi sajtó 1990-ben kezdett írni a készülő emlékműről, amelyet már évek óta tervezett Vass Lajos, helyi tanár, de csak a szabaddá váló emlékezeti

⁵⁹ Azóta a helyi áldozatok emléktábláján már 253, az elszármazottak emléktábláján 49 név szerepel. Lásd : Végső – Simko, 2007. 261.

⁶⁰ Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A vészorszak zsidó áldozataira való emlékezés. A korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés*. Budapest: Kalligram Kiadó, 87–110., itt : 6; 11.

⁶¹ Végső István: Tragédia 1944. október 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson. In: Szakál Aurél (szerk.): *Legyen Világosság (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Kiskunhalas: Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, 2011b., 101–116., itt: 110.

⁶² Végső, 2011b. 101–102.

légkörben, a rendszerváltás után valósulhatott meg. Az ekkor keletkezett cikk arról ír, hogy ez az alkotás az összes második világháborús áldozat számára jelent mementót, köztük a zsidó áldozatoknak is. „Az izraelita hitközség pedig anyagi támogatást ígért, mivel az emléktáblára természetesen a koncentrációs táborok áldozatainak nevei is felkerülnek majd” – írta ekkor a *Bács-Kiskun Megyei Népújság*.⁶³ Érdemes megjegyezni, hogy az emlékmű nemcsak ebből a szempontból inkluzív, mivel Kiskunhalas mellett a környék kisebb települései áldozatainak is emléket állít.⁶⁴ Felavatására 1991. november elsején, szándékosan halottak napján került sor. A *Halasi Tükör* beszámolójából tudhatjuk, hogy az emlékművet ökumenikus istentisztelet keretében avatták fel, és hogy az ünnepségen más vallások képviselői mellett a zsidó hitközség vezetője is felszólalt.⁶⁵ A polgármester avató beszédében együtt emlegette a különböző okokból elhunytakat („Emberek voltak, akik éltek, szerettek, dolgoztak, akik hőssé váltak, akiket elhurcoltak és bestiálisan meggyilkoltak, akik a megszállás és a bombázások áldozatai lettek”), és megbékélésre szólította fel a közösséget.⁶⁶ Ekkor még a város, illetve az emlékmű felállítóinak részéről egyértelmű és fontos volt a szándék, hogy a város egy közös második világháborús emlékmű által a holokauszt áldozatairól is megemlékezzen. A napjainkban készült interjúim alapján azonban elmondható, hogy a helytörténészen kívül senki sem tudott arról, hogy a város második világháborús emlékművén zsidó nevek is vannak, és hogy az eredeti szándék szerint az a holokauszt áldozatainak is emléket állít.⁶⁷ Így az emlékmű nem érte el eredeti célját, ami a Magyarországon jellemző emlékezeti fragmentáltság tanújele. A helyi sajtóban nem találtam nyomát annak, hogy bármilyen rendszeres ünnepség lenne a második világháborús emlékműnél. Egyetlen megemlékezésnek találtam nyomát, amely a doni katasztrófa áldozatainak emlékét idézte meg.⁶⁸

⁶³ Emlékmű a II. világháború halasi áldozatainak. *Bács Kiskun Megyei Népújság*, 1990. július 6. 1.

⁶⁴ Felavatták Halason a II. világháborús emlékművet. *Bács Kiskun Megyei Népújság*, 1991. november 4. 3.

⁶⁵ Felavatták Halason a II. világháborús emlékművet. *Bács Kiskun Megyei Népújság*, 1991. november 4. 3.; Emlékmű avatás. *Halasi Tükör*, 1991. november 1. 1.

⁶⁶ Emlékművet avattunk. *Halasi Tükör*, 1991. november 8. 1.

⁶⁷ Nem alakult ki egy közös emlékezeti hagyomány, egy rendszeres megemlékezés, melyben egyszerre emlékezne a város a II. világháború minden áldozatára, ahogy ilyen emléknapp országos szinten sincs.

⁶⁸ II. világháborús emlékmű. *Köztérkép*, <https://www.kozterkep.hu/8739/ii-vilaghaborus-emlekmu> (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.)

Végső István az akkori hitközségi elnök, Reinhold Sándor, tevékenységének tulajdonítja, hogy a zsidó elhunytak nevei is felkerültek az emlékműre. Erre azonban nincs további forrás. Elképzelhető, hogy a zsidó nevek Vass Lajos eredeti gyűjtésében is szerepeltek.

„Szerintem ezt biztos sokan tudják, de ennek úgy külön a kihangsúlyozására nem emlékszem. Ami háborús megemlékezés szokott lenni, az a hősök napja. Van ilyen. Az első világháborús emlékműnél szokott lenni. A református templom mellett. A doni áttörés volt ilyen emlékezetes.”
(Édes Árpád)

Mégis van azonban olyan fontos ünnep a város életében, amikor a helyi felekezetek egyenrangú félként vesznek részt egy ökumenikus eseményen, és ez az augusztus 20-i kenyérszentelés, illetve áldás. Ekkor a zsidó hitközség elnöke is jelen van, áldást mond a kenyérre és a kalácsra (*barhesz*), majd ezekkel megkínálják a jelenlévőket. Ez a tradíció kutatásaim alapján a 2010-es években jelent meg a városban, és ma már fontos hagyománynak számít.⁶⁹

A városban az emlékezés egy másik formáját a botlatókövek jelentik. 2007. június 19-én öt botlatókövet helyeztek el Kiskunhalason. Ezek Gunter Demnig német művész alkotásai, ő vési a holokausztban elhunytak nevét, születésének, deportálásának dátumát és halálának helyszínét egy-egy réztáblára, amit betonkockára erősítenek rá. Németországban több tízezer ilyen botlatókő van, de Magyarországon is már számos városban található.⁷⁰ Kiskunhalason Végső István történész segítségével határozták meg az elhunytak egykori lakhelyét és életrajzi adatait. Öt személynek állítottak emléket – Schwarz Ignác hitközségi elöljárónak; Frank Áron fogorvosnak és feleségének, Holländer Borbálának; Grósz Antal fényképésznek; és Winter László színésznek –, utolsó ismert gettósítás előtti lakhelyük előtt.⁷¹ A kiskunhalasi botlatókövek az elsők között voltak Magyarországon, Budapesten csak 2007 áprilisában helyezték el

⁶⁹ Pál László: Ünnep a főtéren. *Halasmédia*. <https://halasmedia.hu/rovatok/kozelet-unnep-a-foteren> (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.); Fehér Erika: Programok az elkövetkező napokra. *Halasmédia*. <https://halasmedia.hu/rovatok/kultura/programok-az-elkovetkezo-napokra7> (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.); Kenyérszentelés és buci sütés augusztus 20-án. *Halasmédia*, https://facebook.com/watch/?v=3348209671896031&-paipv=0&eav=AfYaqk_TrwNAQ8_MDZPNIFJ0PD96j8_PJjS2J8ysEnibXRAOLLVJf5GXluzi4wgAscM&_rdr (letöltés ideje: 2022. szeptember 27.)

⁷⁰ Botlatókövek. *Mazsike*. <https://mazsike.hu/projektek/botlatokovek/> (letöltés ideje: 2022. március 31.)

⁷¹ Végső 2011a: 153–154.

az elsőt.⁷² 2016 nyarán a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége Közép-Magyarországi Területi Csoportja öt további személy emlékére⁷³ öt hasonló követ helyezett el.⁷⁴

1946 óta a hitközség minden évben holokausz-t-megemlékezést szervez,⁷⁵ először 1991-ben tartott az önkormányzat és a hitközség közös megemlékezést a zsinagógánál.⁷⁶ A holokausz-t-megemlékezések helyszíne alapvetően a zsinagóga és a zsinagóga falán lévő emléktábla, de ezt több alkalommal – például 1994-ben,⁷⁷ 2004-ben,⁷⁸ 2006-ban⁷⁹ – a vasútállomáson lévő emléktábla előtti megemlékezéssel is összekötötték. A helyi deportálásra emlékezve az időpont mindig június második vasárnapja. A megemlékezések részét képezi az istentisztelet, több beszéd, majd valamilyen művészeti műsor. A helyi hitközség mellett általában az önkormányzati képviselők is jelen vannak. Beszédet mond a jelen lévő rabbi. A megemlékezéseknek a 2010-es években többször résztvevője volt egy másik, keresztény egyház képviselője is, például 2011-ben Bödöcs Pál, 2017-ben Édes Árpád református lelkész. Többször megjelentek már a cigány kisebbségi önkormányzat képviselői. Nem zsidó helyi lakosok, illetve Kiskunhalasról elszármazott zsidók is részt vesznek ezeken a megemlékezéseken.

A hitközség temetővel is rendelkezik, amit a közösség ma is használ.⁸⁰ A személyes emlékezetben fontos szerepe van a temetőnek, de a kollektív emlékezetben kevésbé, semmilyen emlékmű vagy emléktábla nem található a területén.

Érdeemes megemlíteni azokat a holokausz-t-emlékkiállításokat, amelyeket Kiskunhalason mutattak be. Három ilyen volt a közelmúltban,

⁷² Botlatókövek. *Mazsike*. (<https://mazsike.hu/projektek/botlatokovek/>) (letöltés ideje: 2022. március 31.)

⁷³ Schwarcz Károly (Szilády Áron utca 3.), özv. Stern Ignácné (Kossuth utca 19.), Schön Sándor (Petőfi utca 19.), Kulcsár Imre (Szent Imre utca 2.) és Adler Ignác (Bajcsy-Zsilinszky utca 21.)

⁷⁴ Végső István: Legyilkolt halasiak nevei járdáinkon – botlató kövek városunkban. *Feketeváros blog*, 2019. https://feketevaros.blog.hu/2019/03/10/legyilkolt_halasiak_nevei_jardainkon_botlato_kovek_varosunkban (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁷⁵ Interjú Raáb Andrással, 2020.

⁷⁶ Fésüs, 2011b. 134.

⁷⁷ Fésüs, 2011b. 136.

⁷⁸ Végső István: A Kiskunhalasi Izraelita Hitközség krónikája 2001–2011. In: Szakál, 2011a. 147–160., itt : 148.

⁷⁹ Végső, 2011a. 152.

⁸⁰ Ennek a temetőnek kiváló kutatója Szakál Aurél, a helyi Thorma János Múzeum igazgatója.

2007-ben az Élet Menete Alapítvány vándorló vagonkiállítása, amely a vasútállomásnál kapott helyet,⁸¹ 2011-ben pedig az Egy Jobb Hala-sért Egyesület rendezett tárlatot a Hit Halas Központban.⁸² Legutóbb, 2015-ben a hitközség rendezett kiállítást az egykori zsidó elemi iskola épületében.⁸³

Annak ellenére, hogy a kiskunhalasi zsinagógában élő hitközség működik, a zsinagógának az emlékezetben betöltött szerepe is igen fontos, elsősorban a hitközségi tagok számára. Nemcsak a holokausztra, az áldozataira, hanem általában a korábban itt élt, ebben az épületben imádkozó zsidókra is emlékezteti a közösséget.

„De mint egy mementó, emlékeztetve arra, hogy itt valamikor mekkora zsidó közösség volt, és ugyanakkor, abban a pillanatban emlékeztet is bennünket arra, hogy amíg ez a Zsinagóga állni fog, addig úgymond reméljük, hogy lesz zsidó is ebben a városban. Tehát mindenféleképpen a múlt és a jelen, illetve a jövőnek az összekapcsolása. Ez egy nagyon, nagyon, nagyon fontos dolog.” (Ritter Nándorné)

„Nekem még azért is fontos, mert az én őseim apai részről itt éltek Kiskunhalason, és rabbihelyettes volt a dédapám, vallásos családból származtak mind a két szülő. Tehát, ha én nem is vagyok az az ortodox vallásos, de ezt a hagyományt nagyon fontos megőrizni.” (Raáb András)

A nem hitközségi tagok is felismerik a zsinagóga közösség emlékezetében betöltött szerepét, a nem zsidó interjúalanyaim is említik a holokausztmegemlékezést, mint a közösség egyik leginkább látható elemét a külvilág felé.

„Úgyhogy, mindenképpen az emlékezeti szerepe az nagyon fontos ennek a közösségnek, de az is látszik, hogy ennél azért sokkal többről is van szó.” (Édes Árpád)

⁸¹ Kiskunhalasi zsidóság. *Kiskunhalasi Zsidó Hitközség*. <http://www.kiskunhalasiszidosag.hu/bemutatkozunk.php> (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁸² Holocaust út képeken. *Halasi Tükör*, 2011. október 12. 2.

⁸³ Lezárultak a holokauszt megemlékezések. *Halasi Tükör*, 2015. január 7. 2.

A zsinagóga belső tere. Fénykép, magántulajdon

Fontos kérdés, hogy mennyire tekinthető a kiskunhalasi zsidó közösség folyamatos lokális emlékezetközösségnek. Abból a szempontból mindenképp beszélhetünk folyamatoságról, hogy működik a városban egy zsidó közösség, amely ápolja a hitközség előző generációinak emlékét, és tagjai aktív közösségi életet élnek. Viszont érdemes figyelmet fordítani arra is, hogy ez a közösség mennyire folytonos a holokauszt előtti közösséggel, milyen hatást gyakorolt rá az államszocializmus és a rendszerváltás utáni helyzet. Kiskunhalas az államszocializmus idején jelentősen átalakult, az alapvetően mezőgazdasági városból ipari város lett, sokan települtek be a környező településekről, és sokan hagyták el a várost nagyobb települések irányába.⁸⁴ A zsidó közösség a háború és a holokauszt után újjászerveződött, de a politikai helyzet hatására ez a tendencia a '40-es évek végén változott; sokan kivándoroltak Izraelbe, köztük a közösség vezetője, Dohány rabbi. Akik pedig ezt ekkor nem tették meg, azok közül sokan 1956-ban hagyták el az országot; a vidéki ortodox zsidók elvándorlása 1956-ig általánosan jellemző volt Magyarországra. Ezután a közösség létszáma jelentősen lecsökkent, a vallási tisztségeket már senki sem töltötte be.⁸⁵

⁸⁴ Ö. Kovács – Szakál, 2019. 458–459.

⁸⁵ Fésüs, 2011b.

A településen 2001-ben 20, 2011-ben 21 ember vallotta magát zsidónak,⁸⁶ tehát mára ez a nagyságrend tekinthető állandónak. Alapvetően három család (a Raáb, a Ritter és a Krausz) maradt meg a régi kiskunhalasi zsidó családok közül, ők alkotják a zsidó hitközséget. De ők aktívak és nyitottak, ápolják az elődök és a soá emlékezetét a holokauszt-megemlékezések keretében, illetve saját kötetükben, a *Világosságban* is összeállítottak egy *Kiskunhalasi zsidó életrajzi lexikont*, amely a település és a hitközség életében jelentős egykori zsidó lakosokat mutatja be.⁸⁷ A kiskunhalasi zsinagóga emlékezetközössége azonban nem csak a helyben élő családokból áll. Mint a felújítással foglalkozó résznél jeleztem, számos Amerikába, Izraelbe, illetve máshova költözött család/személy kötődik még a zsinagóghoz olyannyira, hogy pénzt áldoztak a felújítására. A hitközségi tagokkal készült interjúkból tudom, hogy nagyobb ünnepekkor a környező településekről vagy távolabbról is érkeznek emberek. Így a zsinagóga emlékezetközössége az elszármazottak egy részét is magába foglalja.

Aleida Assmann *Erinnerungsräume* című munkájában elkülöníti az emlékezés különböző médiumait. E médiumok egyik formáját jelentik a helyek. Szerinte ma Európában a holokauszt után emlékhelyek és emlékezhelyek sokasága lelhető fel ott is, ahol egykor a zsidó közösségek generációs helyei⁸⁸ voltak.⁸⁹ A zsinagógák is emlékhellyé való átalakuláson mentek keresztül. Bár Aleida Assmann a traumatikus hely kategóriáját általában a koncentrációs táborokra alkalmazza, véleményem szerint a helyi gettók felállításával a zsinagógák is traumatikus helyé váltak a helyi közösség számára, mivel leginkább a zsinagógák területén állították fel azokat. Aleida Assmann értelmezési keretei a kiskunhalasi zsinagógra is alkalmazhatóak. Ebben az értelmezési keretben a kiskunhalasi zsinagóga is traumatikus helyé vált, az egyik gettó a zsinagógában és udvarán volt. Interjúim tanúsága szerint az idő múlásával a helynek leginkább ez az értelmezési aspektusa szorult vissza. Bár a holokauszt tragédiája törést okozott a közösség életében, mivel a közösség megőrizte

⁸⁶ Népszámlálási adatok, 1870–2001. Kiskunhalas. https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=&ev2=&megye=&telepules=724&kod=&nemzetiseg=&felekezet=izraelita&tipus=mind&keyword=&page=50 (letöltés ideje: 2022. december 10.)

⁸⁷ Lehóczki György – Raáb András: Kiskunhalasi zsidó életrajzi lexikon. In: Szakál, 2011a. 264–286.

⁸⁸ A generációs hely Aleida Assmann megfogalmazása szerint olyan hely, ahol állandó, stabil, generációkon átívelő kapcsolat van a hely és a család, vagy a közösség történetével. Assmann, 1999. 339.

⁸⁹ Assmann, 1999. 339.

folytonosságát, generációs hely maradt, amelyhez egy emlékezeti szerep is társult. A generációs hely fogalmával Aleida Assmann szembeállítja az emlékhelyet (*Gedenkort*), ahol ez a folytonosság megszakad, és a helynek csupán emlékezeti szerepe lesz. Itt azonban nem ez a helyzet: a zsinagóga egyszerre helye az emlékezetnek és az aktív, jelen idejű hitközségi életnek.

A kiskunhalasi zsinagóga szerepe a város életében

„Ez egy elég régi zsinagóga, és ez bizonyítja azt, hogy ez a zsidóság, ez épp annyira meghatározó és jelen lévő vallási csoport a magyarság életében, mint a katolikus vagy a reformátusok.” (Édes Árpád)

A zsinagógának nemcsak a hitközség, hanem a város életében is szerepe van. A hitközség a vallási és megemlékező eseményeken kívül számos kulturális rendezvényt szervez a hozzá tartozó területen, aminek révén ez a tér bevonódik a város életébe, részévé válik a város kulturális életének. Ez nemcsak a zsinagógára vonatkozik, hanem annak udvarára, illetve a rabbiházra is, ahol egy nagyobb terem lehetővé teszi előadások, összejövetelek tartását. A kisebb események leginkább ez utóbbi térben zajlanak, míg a nagyobbak tere a zsinagóga és annak udvara. Mindkét hitközségi interjúalanyom gyakran emlegette a zsidó gyerektábort és a zsidó nyári fesztivált, mind fontos programként, mind olyan eseményként, ami megjelenik a helyi nyilvánosságban. A Zsidó Nyári Fesztivált 2005 óta,⁹⁰ a gyerektábort pedig 2011 óta rendezik meg, mindkettőt évente.⁹¹ A zsidó gyerektábor zárt program, de nemcsak a helyi zsidó közösség gyermekei látogatják, hanem egész Magyarországról, sőt külföldről is jönnek résztvevők. A Zsidó Nyári Fesztivál viszont nyitott rendezvény, a hitközségi elnök szerint általában 300–400 látogató szokott eljönni, és nem csak Kiskunhalasról. A fesztivál állandó elemei a keresztény–zsidó kerekasztal-beszélgetés, illetve klezmer zene, kiállítás, ebéd hagyományos zsidó ételekkel. Sokszor a program része híres – nem feltétlenül zsidó származású – személyiségek, többek között Röhrig Géza, Vujity Trtvtko meghívása. Általában a zsinagógán belül és kívül is vannak programok, de a kötetlenebb eseményeket a zsinagógán kívül tartják, míg a zsinagógában a zsidó hagyományokhoz jobban kötődő vagy

⁹⁰ Végső, 2011a. 150.

⁹¹ Végső, 2011a. 160.

komolyabb hangvételű programokra kerül sor. A hitközség Izrael megalapításának évfordulója kapcsán is rendez minden érdeklődő számára nyitott programokat. Így például 2018-ban, Izrael állam megalapításának 70. évfordulóján Izrael-napot tartottak kézműves foglalkozással, zsidó zenével, illetve Róna Tamás rabbi is beszédet mondott.⁹² A zsinagóga ezeken kívül is helyet ad nem vallásos, kulturális programoknak. Volt már Varnus Xavér-koncert és színházi előadás is a zsinagógatérben. Ritter Nándorné szerint a zsinagóga tere nyitott a kultúrára – annak figyelembevételével, hogy a zsinagógában mint vallási térben be kell tartani az illendő viselkedés, öltözködés szabályait.⁹³

A zsinagóga és a hitközség városban betöltött szerepéről nem vonható le egyértelmű következtetés. Ellentmondást éreztem a hitközségi és a nem hitközségi tagok között abban, hogy ki szerint mennyire nyitott a zsinagóga.

„Ki kell nyitni. Tehát ne legyen misztikus dolog az, hogy ott van egy zsinagóga, ott jaj, nem tudom, mi van. Belül, kívül meg nem tudom, mit csinálnak. Mert mi se vagyunk másabbak, mint a többi ember. Ezt ott a helyszínen beszélgetés formájában nagyon jól feloldódik.” (Raáb András)

A holokauszt előtt Kiskunhalason a zsidók és nem zsidók különállása volt a jellemző, igen ritkák voltak a keresztény és zsidó vegyes házasságok.⁹⁴ Interjúimból kiderül, hogy a zsidó hitközséget ma is sokan független, zárt közösségnek látják. Ennek a különállásnak a nyomai még sokak gondolkodásában megmaradtak – zsidókéban és nem zsidókéban egyaránt. Mint a fenti idézetből is látszik, a zsidó hitközség törekszik arra, hogy a zsinagóga „kinyitásával” oldja ezt a helyzetet. Ezt azonban árnyalja az alábbi megjegyzés:

„De az elmondható, hogyha van egy rendezvénye a zsidó hitközségnek, akkor oda, a helyi intelligencia az szinte biztosan obigáltan elmegy.” (Édes Árpád)

A helyi elit számára tehát a zsinagógabeli események fontos részei a város kulturális életének, ugyanakkor ez az érzés nem feltétlenül hatja át a város egészét. Fontos momentum a zsinagóga városban betöltött

⁹² Meghívó a kiskunhalasi Izrael-napra. *Kiskunhalasi Zsidó Hitközség*, 2018. május 2. http://kiskunhalasiszidosag.hu/esemeny/20180502/20180502-meghivo_.php (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁹³ Interjú Raáb Andrással, 2020; Interjú Ritter Nándornéval, 2020.

⁹⁴ Végső – Simko, 2007. 145–146.

szerepének meghatározásában, hogy sok nem zsidó ember adományozott a zsinagóga felújítására jelentős összegeket, tehát sajátjuknak érzik a zsinagóga épületét. Ennek fordítottjára példa a kiskunhalasi zsidó hitközség egyik tagja, Krausz Zoltán bolttulajdonos, aki állandó támogatója a helyi református kollégiumnak.⁹⁵ A kiskunhalasi társadalmi, kulturális életbe való szervesülést szolgálja a nyitottság és a kölcsönös szoros kapcsolat a város többi egyházával, felekezetével. A zsidó hitközség sikeres integrációjának szimbolikus alkalmá az utóbbi időkben az évenkénti kenyérszentelés, amelyen a keresztény felekezetek mellett a zsidó hitközség is megjelenik. Ebből a szempontból fontos továbbá, hogy a zsidó hitközség tagjai foglalkozásuk révén (tanár, bolttulajdonos) is fontos szerepet töltenek be a város életében, ezáltal is megbecsülést szerezve a hitközség számára.

A helyi nem zsidó média⁹⁶ a saját kutatásaim és az interjúalanyaim meglátása szerint is rendszeresen beszámol a zsinagógában zajló eseményekről, programokról, a hitközség fontosabb eseményeiről: a Nyári Zsidó Fesztiválról és a holokauszt-megemlékezésekről minden évben, de néha írnak a zsidó hitközség fontosabb ünnepeiről is, mint például a zsidó újév,⁹⁷ vagy egyéb eseményekről, mint például egy alkalommal két lány felnőtté avatási ünnepségéről.⁹⁸ Az 1993–94-es felújítás kapcsán is tapasztalható volt, hogy a helyi sajtó a folyamat összes fontos lépéséről tudósít. Ezen kívül a helyi, illetve a megyei vagy térségi lapok, weboldalak⁹⁹ szintén időről időre beszámolnak a kiskunhalasi zsidó közösségről, valamint a zsinagógában zajló programokról.

Interjúim alapján a zsinagóga jelentősége a nem a hitközséghez tartozók számára egyrészt abban áll, hogy ma is élő hitközség működik benne, ami a vidéki Magyarországon ritkaság. Az interjúalanyok szavaiban érzékelhető a büszkeség, a kiskunhalasi zsidó hitközség/zsinagóga fennmaradását a város és lakói érdekének tekintik.

⁹⁵ Interjú Édes Árpáddal. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2022. augusztus 22.

⁹⁶ A *halasmedia.hu* és a *Halasi Tükör* című lap, illetve a *Halasi TV*.

⁹⁷ Ma van a zsidó újév ünnepe. *Halas Média*. 2014. szeptember 24. <https://halasmedia.hu/rovatok/kultura/ma-van-a-zsido-ujev-uennepe> (letöltés ideje: 2021. március 31.)

⁹⁸ Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest: Corvina Kiadó, 2019.

⁹⁹ Példának okán a *baon.hu*, a *Petőfi Népe*, vagy a *Heves Megyei Hírlap*.

Előimádkozó asztal. Fénykép, magántulajdon

„A Kiskunhalasi Zsinagóga, egyrészt ugye azért vagyunk rá büszkék, mert élő gyülekezet van benne. Tehát ugye a megyében, Tiszakécskén könyvtárat csináltak belőle, Kecskeméten Tudományos Technika Házát, Szekszárdon énekeltem kórusban, ott a zsinagógában énekelünk, kultúrházban. Tehát Kiskunhalason megmaradt a Zsinagóga Zsinagógának. És ez annyira jó! Úgy örülök, hogy itt ez a csoda megtörtént! Tehát egyrészt, hogy működő hitközség van, zsidó hitközség.” (Palásti Károly)

„Nyilván maga a zsidóság is egy fontos felekezet vagy nemzetiség a városban, de 1944 után nem túl sok városban maradt meg hitközség, zsidó közösség. Kiskunhalas ilyen szempontból egy páratlan, kivételes hely,

hiszen még Baján, se Kecskeméten, Nagykőrösön, Cegléden, Kiskunfélegyházán sincsen működő hitközség, itt pedig van.” (Végső István)

A zsidó közösséghez való viszonyulásnak egy másik aspektusa az antiszemitizmus (vagy zsidóellenesség) kérdése. Ez itt egyik interjúalanyom szerint sem jellemző, de az interjúk és a kutatásaim során két antiszemita incidens is felmerült: 2004-ben a MAZSIHISZ személyi jövedelemadó 1%-át kérő plakátjának meggyalázása, megrongálása és 2011-ben egy gyalázkodó felirat a zsinagóga külső falán. Ez a 2011-es eset a már említett holokauszt témájú kiállítás ideje alatt történt. A Zsidó Hitközség elnöke szerint elszigetelt jelenségről van szó, mert a holokauszt óta ilyen esemény Kiskunhalason nem történt.¹⁰⁰A felirat helyszíne a zsinagóga volt – ez az a helyszín, amely a városban élők számára leginkább a zsidósághoz köthető. Emellett több interjúalanyom is említette, hogy a Jobbik felemelkedésének időszakában ez a szélsőjobboldali politikai irány kifejezetten népszerű volt Kiskunhalason, s ennek egy antiszemita felhangja is volt. Véleményük szerint azonban ez alapvetően nem jellemző a városra, és azóta az ilyen típusú politikai hangulat is elcsendesült.

Interjúalanyaim az épület építészeti, műemléki, történeti jelentőségét is megfogalmazták. A zsinagógaépület örökségesítése a város részéről is megtörténik, de inkább régisége, nem pedig eszmei-kulturális jelentősége miatt.

„Tehát a Zsinagógát én úgy tekintem, mint a kiskunhalasi építészetnek részét, és egy érdekes részét.” (Palásti Károly)

„Az épület magába nyilván azért fontos, mert a 19. század közepéről túl sok épületünk már nem maradt meg. Kiskunhalason sem; régi, jász-kun, alsókiskunsági város, így a régi városképnek egy ilyen lenyomata.” (Végső István)

Mindezek mellett az interjúk során a zsinagóga kulturális szerepe is felmerült: mint kulturális események helyszíne került szóba.

„Tehát Kiskunhalas város kulturális életének része. Én így tekintek rá.” (Palásti Károly)

¹⁰⁰ Gyalázkodó felirat a halasi zsinagóga falán. *Kiskunhalasi Zsidó Hitközség*, 2013. február 25. http://kiskunhalasiszidosag.hu/esemeny/20130225/20130225-gyalazkodo_felirat_a_halasi_zsinagoga_falan.php (letöltés ideje: 2021. március 31.); Interjú Végső Istvánnal. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2021. január 14; Interjú Palásti Károssal. Készítette: Mezei Hanna Mónika, 2021. január 22.

„És, hogy van egy Zsidó Fesztivál, az pedig ugye nagyon mutatja, hogy van egy pozitív értékközösség is, amelyik ezt az oldalát is meg akarja mutatni, amelyik hozzájárul a mai magyar kortárs valósághoz is. Meg a Kiskunhalas kultúrájához is, a maga színeivel, gazdagságával.” (Édes Árpád)

Ami a zsinagóga turisztikai szerepét illeti, a hitközség tagjai arról számoltak be, hogy a zsinagóga sok csoportot fogad, nyugdíjasokat, turistákat, iskolásokat, főleg a tavaszi-nyári időszakban. A Végső István által vezetett helytörténeti séták során is meglátogatják a zsinagógát, illetve a Palásti Károly által a diákjainak tartott helytörténeti sétáknak is része a zsinagóga megtekintése, de általában csak kívülről. Bár a hitközség nyitottsággal és szívesen fogadja a csoportokat, működő vallási épületről, ráadásul kerítéssel övezett területről van szó, így a bejutás nem könnyű, előzetes egyeztetést igényel, ezért a turisták számára nehezebben elérhető, nem szerves része a város turisztikai látványosságainak. Így azok a csoportok tudják megtekinteni, amelyek vezetője jó kapcsolatot ápol a hitközséggel, vagy akik annyira érdeklődők, hogy előre felveszik azzal a kapcsolatot. A helyi oktatási intézményekkel a közösségnek nincs állandó kapcsolata, de a hitközség tagjai említették, hogy iskolás csoportok meg szokták látogatni a zsinagógát, főleg a holokauszt emléknapja kapcsán, például 2014-ben. A holokauszt 70. évfordulójára az egykori hitközségi iskola épületében rendezett emlékkiállításra sok iskolás csoport is ellátogatott.¹⁰¹

A hitközségnek abból a szempontból mindenképp országos a jelentősége, hogy azon kevés vidéki hitközség egyike, amelyben aktív hitélet folyik. Egy 2007-es összesítés szerint összesen 15 vidéki hitközségben volt rendszeres pénteki istentisztelet, és ezek közül Kiskunhalas az egyik legkisebb település.¹⁰² A helyi zsidó közösség identitásában is meghatározó a szerepe annak, hogy ez Bács-Kiskun megye egyetlen működő zsinagógája. Erről a hitközségi tagok is beszéltek az interjúkban, illetve a közösség honlapján is esik szó róla. Mind Feldmájer Péter, a MAZSIHISZ Közép-Magyarországi Területi Csoport vezetője, mind Róna Tamás, a régió rabbija kiemeli interjúiban a kiskunhalasi hitközség fontosságát. Különösen a kiskunhalasi tábor jelentős a számukra: lényegesnek tartják,

¹⁰¹ Interjú Végső Istvánnal, 2021; Lezárultak a holokauszt 70. évfordulójának megemlékezései. *Halas Média*. 2015. január 3. <https://halasmedia.hu/rovatok/kozelet/lezarultak-a-holokauszt-70-evfordulojanak-megemlekezesei> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰² Volenszky (n.é.): *Zsidó eseménytár 2007-2010/2007*.

hogya a környék zsidó gyerekei, fiataljai a zsidó vallással kapcsolatos, jó közösségi élményeket szerezzenek.¹⁰³

A hitközség szempontjából a zsinagóga a hitközség összetartozását jelképezi, az ebben az épületben több mint egy évszázad óta imádkozó közösséggel kapcsolódik össze. A hitközségi interjúmban többször megjelenik az a tény, hogy a zsinagóga áll, azt jelenti, hogy „még vagyunk”, a zsidóság folytonossága fennmaradt. Úgy látom, a zsinagóga erős szimbólum a közösség számára, és kifelé is ez mutatja: a közösség jelenlétét a városban.

„Zsinagóga a maga kortalanságával, a maradék zsidókat, akik visszajöttek a holokausztból, illetve az ő leszármazottaikat megtartotta.” (Ritter Nándorné)

„Amikor én gyerek voltam, akkor az öregek mind azt mondták, hogy hát, ha ők már nem lesznek, akkor már nem lesz semmi. Ez az üzenete, hogy nem igaz, mindig lesz valami! Tehát, hogy azért is csináljuk, hogy azt üzenjük, hogy vagyunk, és leszünk is. És ezért maradt fönt a zsidóság is több ezer éven keresztül.” (Raáb András)

Mivel az önkormányzattól senki sem vállalta az interjút, a városnak a zsinagógával kapcsolatos koncepciójáról a város honlapján megjelenő anyagokból tudtam képet alkotni. A „2008-as integrált városfejlesztési stratégia” és a 2015-ös „Kiskunhalas város településfejlesztési koncepció” is mint a város jelentős műemléki épületét említette a zsinagógát, de egyik sem fogalmazott meg semmilyen tervet vele kapcsolatban, nem kezelte idegenforgalmi jelentőségű épületként. A 2019-es „Kiskunhalas 2030 program” terveiben meg sem említik az épületet, de a műemléki épületeket a programban általában sem tekintik jelentősnek a város turisztikai fejlesztése szempontjából. Azt, hogy a város nem kezeli potenciális turisztikai látványosságként az épületet, mutatja többek közt, hogy a honlapján sem szerepel mint ajánlott látványosság,¹⁰⁴ csak a védett műemlékek oldalán található, amely a városi honlap nehezebben

¹⁰³ Szegő Péter: Közép-magyar zsidó élet. *Szombat.org*, 2015. <https://www.szombat.org/hagyomany-tortenelem/kozep-magyar-zsido-élet> (letöltés ideje: 2022. március 29.); Ádám Péter: „Nem elhanyagolható a vidéki zsidóság”. Ádám Péter interjúja Róna Tamással. *Kibic*. 2016. <https://akibic.hu/2016/04/14/nem-elhanyagolható-a-vidéki-zsidóság/> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰⁴ Látnivalók. *Kiskunhalas*. <http://www.kiskunhalas.hu/turizmus/latnivalok> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

elérhető része.¹⁰⁵ Ezt támasztja alá továbbá, hogy a kiskunhalasi Értéktárba¹⁰⁶ – ellentétben a katolikus és református templomokkal – nem került bele a zsinagóga, csupán a falán lévő emléktábla, amely az első világháborúban elesett kiskunhalasi zsidó katonáknak állít emléket.¹⁰⁷ Ugyanakkor két másik zsidó hitközséghez kapcsolódó helyszín fent van ezen a listán: a zsidó hitközség háza (az egykori rabbilakás)¹⁰⁸ és a zsidó temető,¹⁰⁹ ami alátámasztja, amit az interjúalanyaim is mondtak, hogy a közösségi és a vallási élet alapvetően ebben a közösségi házban zajlik. A zsinagóga szimbólum, megőrzendő örökség, de egy korábbi világ, egy más igényű, nagyobb közösség számára készült, a mai közösség és a mai világ számára gyakorlati szempontból inkább a hitközségi ház alkalmas a közösségi lét és események megélésére.

Konklúzió

A kortárs emlékezeti diskurzusban fontos kérdés a zsidóság örökségének prezentálása a városi terekben és az, hogy mit lehet tenni az újonnan felújított zsinagógákkal, temetőkkel. Michael Meng kritizálja azt a gyakorlatot,¹¹⁰ hogy a felújított zsidó emlékeket, zsinagógákat, temetőket a jelenben meglévő, illetve elvárt tolerancia, sokszínűség reprezentálására használják, ezáltal elfedve a múltat vagy a valós konfliktusokat.¹¹¹ Ez a gyakorlat azonban a kiskunhalasi zsinagóga esetében a közösség integrálódását biztosítja a többségi társadalomba. Úgy vélem, a rendszerváltás idején Reinhold Sándor karizmatikus személye és az általa vezetett zsinagógafelújítás ráirányította figyelmet a zsidó közösségre,

¹⁰⁵ Védett épületek. *Kiskunhalas*. http://www.kiskunhalas.hu/kiskunhalas/kultura/vedett_epuletek (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰⁶ Kiskunhalasi Értéktár: a helyi szellemi, építészeti, gasztronómiai, tárgyi, környezeti értékek virtuális gyűjteménye.

¹⁰⁷ Kiskunhalas Értéktár. *Kiskunhalas*. <http://kiskunhalas.hu/kiskunhalas/ertektar> (letöltés ideje: 2021. március 29.)

¹⁰⁸ Izraelita Hitközség Háza (Rabbiház). *Kiskunhalas*. https://www.kiskunhalas.hu/kiskunhalas/ertektar/epített_kornyezet/izraelita_hitkozseg_haza_rabbihaz (letöltés ideje: 2022. szeptember 28.)

¹⁰⁹ Izraelita temető. *Kiskunhalas*. https://www.kiskunhalas.hu/kiskunhalas/ertektar/kulturalis_orokseg/izraelita_temeto (letöltés ideje: 2022. szeptember 28.)

¹¹⁰ Michael Meng ezt a véleményét a németországi és lengyelországi zsinagógák és zsidó temetők történetét kutatva fejtette ki. Lásd: Meng, Michael: *Shattered Spaces. Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland*. Cambridge: Harvard University Press, 2011. DOI: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674062818>

¹¹¹ Meng, 2011. 252. DOI: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674062818>

1998-tól Raáb András személyében ez után is olyan hitközségi elnöke lett a közösségnek, aki nyitott volt a többségi társadalom felé, és aktívan tett a közösség megújításáért és láthatóságáért. A zsinagóga, illetve a zsinagóga és a környéke szimbóluma a helyi zsidóságnak, és azáltal, hogy kinyitják az alapvetően zártan épített tereket, lehetőséget adnak a többségi társadalom tagjainak a zsinagóga történetének, emlékezetének, az egykor és ma is itt imádkozó zsidóknak a megismerésére.

A kiskunhalasi zsinagóga különlegessége, hogy felépítése óta folyamatosan hitéleti célokat szolgál, még a holokauszt után is, amikorra a legtöbb vidéki zsidó hitközség megsemmisült, és így zsinagógáik más funkciót kaptak vagy akár le is bontották őket, továbbá az államszocializmus alatt, amikor sok újjáalakult közösség széthullott, számos vidéki zsidó kivándorolt. A holokauszt okozta törés a Kiskunhalason élő zsidók hitéletében valamivel kevésbé volt súlyos, mint sok más hitközségben Magyarországon.

A zsinagóga mint épület régisége, műemlék volta miatt is értékes. Kiskunhalas esetében összekapcsolódik a zsinagóga felújításának ügye és a rendszerváltás. A kiskunhalasi zsinagóga felújítása épp a rendszerváltás utáni időszakban indult meg, ráadásul a helyi, meggazdagodott vállalkozók segítségével. A város „hivatalos” önreprezentációjának, önképének azonban a zsinagóga kevésbé a része. A hitközség és a zsinagóga viszonyában az örökségesítés, az örökség megőrzésének modern gondolata figyelhető meg. A közösség számára igen fontos a zsinagóga folyamatos felújítása, megóvása, hogy a jövő generációi is használhassák, ugyanakkor a zsinagógát meg is újítják, amennyiben nemcsak hagyományos istentiszteleti helyként, hanem kulturális rendezvényhelyszínként is használják.

A helyek az emlékezet hordozói.¹¹² Egy emlékezettel teli épület jelenléte befolyásolja a helyi kollektív emlékezetet,¹¹³ és ez a zsinagógák esetében is így van. A zsinagóga olyan szimbolikus hely, amely az egykori helyi zsidóságra emlékeztet. Az assmanni értelmezési kereteket figyelembe véve a kiskunhalasi zsinagóga egyszerre traumatikus hely (mint az egykori gettó helyszíne), emlékhely (mint állandó emlékeztető a holokausztban elhunytakra) és generációs hely, mivel a közösség a holokauszt ellenére fennmaradt és folyamatosan létezett. Ez adja a kiskunhalasi zsinagóga

¹¹² Halbwachs, 1971.

¹¹³ Kemp, 2011. 10–11.

és közösség különlegességét: a holokauszt törése, a traumatizált múlt ellenére, annak ellenére, hogy közösségként most már emlékeztetkö-zösségé is vált, emellett aktív, jelenben élő közösség, a zsinagóga pedig a közösségi élet nyitott színtere.

A kiskunhalasi zsinagóga önmagában is mint emlékmű funkcionál, maga az épület is egy emlékeztető a településen. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az egykori vagy használatban lévő zsinagóga épülete *mint* zsinagóga van jelen a köztudatban. A kiskunhalasi zsinagóga pozitív példa arra, hogyan tud egy zsinagóga a rendszerváltás után pozitív emlé-kezeti szerepet betölteni egy vidéki közösségben, hogyan lehet fontos része a helyi kulturális örökségnek.